

Віктор ТОЧИЛІН, Віталій ВЕНГЕР

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА І РИНКОВА ВЛАДА

Піднято проблему національної безпеки. Виявлено вплив ринкової влади на економічну безпеку держави. Обґрунтована необхідність підвищення ефективності державного регулювання економіки, конкурентної і галузевої політики.

В умовах, коли поширюється суперництво національних економік, наднаціональних угруповань і транснаціональних корпорацій за контроль над ринками, стратегічними та інтелектуальними ресурсами, транспортними коридорами, коли відбувається прискорена концентрація управління у світі з метою встановлення контролю над планетарними ресурсами, *проблема національної безпеки суттєво загострюється* [1]. Її головним критерієм стає конкурентоспроможність – стан товаровиробника галузі, країни, що визначається їх здатністю протистояти конкуренції на внутрішньому і міжнародному ринках. Такого становища можна досягти лише за умов формування потужних вітчизняних ринкових структур, які могли б протистояти світовим транснаціональним корпораціям. Однак, створення національних монополістів, не завжди забезпечує економічну безпеку держави.

Проблеми та напрями забезпечення економічної безпеки *висвітлені у працях* В. Гейця, В. Семиноженка, В. Мунтіяна, Б. Кваснюка, І. Бінько, В. Шлемко, М. Воропая, Г. Славіна, М. Чельцова та інших. Автори розглядають економічну безпеку як загальнонаціональний комплекс заходів, спрямованих на постійний і стабільний розвиток економіки держави, що включає механізм протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам. Однак поза їх увагою залишається виявлення впливу ринкової влади вітчизняних монополістів, які, створюються для протистояння світовим процесам глобалізації, на економічну безпеку держави.

Метою статті є виявлення впливу ринкової влади на економічну безпеку держави.

У науковій літературі економічна безпека визначається як стан захищеності найважливіших економічних інтересів особи, суспільства і держави, забезпечення достатнього оборотного потенціалу, що сприяє стійкому і ефективному функціонуванню економіки в режимі розширеного відтворення, створення передумов для підтримання і поліпшення рівня життя громадян, задоволення корінних національних інтересів у виробничо-економічній, фінансовій, зовнішньоекономічній, технологічній, енергетичній, продовольчій та інших субекономічних сферах [2]. Відповідно, головними критеріями оцінки стану економічної безпеки держави в її внутрішньому та зовнішньому контекстах є:

– економічна незалежність, насамперед, можливість здійснення державного контролю над національними ресурсами, спроможність використовувати національні

конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі у світовому поділі праці;

– стійкість і стабільність національної економіки, що передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів;

– здатність до саморозвитку і прогресу, тобто спроможність самостійно реалізовувати і захищати національні економічні інтереси, вести ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни.

Враховуючи світові тенденції глобалізації, які направлені на суперництво національних економік та встановлення контролю над планетарними ресурсами, першочерговим завданням держави у сфері економічної безпеки має стати створення ефективних і дієвих механізмів формування потужних і конкурентоспроможних вітчизняних ринкових структур. Це пояснюється тим, що конкуренція зумовлює процеси концентрації та централізації виробництва й капіталу. Тобто, об'єктивною закономірністю розвитку ринкової системи є тенденція до монополізації як до природного наслідку зростання рівня концентрації та централізації капіталу. У цьому контексті безперечним є те, що для досягнення ефективної конкуренції на ринку, важливу роль відіграє ринковий потенціал суб'єкта господарювання. Однак, свій ринковий потенціал суб'єкт господарювання може використати як з метою вдосконалення виробництва, збільшення обсягів продукції, поліпшення її якості, зниження собівартості, вдосконалення технологій, оновлення виробничих фондів тощо, так й з іншою метою – свідомо, цілеспрямовано впливати на умови обороту товарів (послуг) на ринку. Такий вплив набуває назви ринкової (монопольної) влади і має негативні наслідки як для конкуренції, так і для економічної безпеки держави.

Ринкова (монопольна) влада – це здатність суб'єкта господарювання або групи суб'єктів визначати чи суттєво впливати на умови обороту товару на ринку, не допускати, усувати, обмежувати конкуренцію, зокрема підвищувати ціну та підтримувати її понад рівень ціни, що існував би за умов значної конкуренції [3].

Ознаками ринкової влади виступають [4]:

– здатність суб'єкта господарювання, який не є єдиним виробником (постачальником) відповідного товару, диктувати свої умови під час продажу товару, укладення угод про постачання, нав'язувати споживачу не вигідні умови;

– здатність суб'єкта господарювання шляхом монополізації ринку постачання виробничих ресурсів обмежувати конкуренцію, витіснити з ринку інших підприємців, які виробляють відповідні товари із застосуванням цих виробничих ресурсів, або створювати бар'єри вступу на ринок;

– здатність суб'єкта господарювання скорочувати або обмежувати випуск товарів і постачання їх на ринок збуту з метою отримання однобічної користі під час купівлі або продажу товарів, під час укладання угод про постачання товарів, коли інші суб'єкти господарювання, які є його конкурентами, є нездатними компенсувати утворений дефіцит товарів;

– здатність суб'єкта господарювання підвищувати ціни на товари і підтримувати їх на рівні, що перевищує рівень, обумовлений конкуренцією на ринку.

Характеризуючи діяльність суб'єкта господарювання, що реалізує ринкову владу, варто звернути увагу і на той факт, що така стратегія підприємства здійснюється досить тривалий період, тобто протягом цього періоду суб'єкт господарювання має змогу підвищувати ціни і отримувати надприбутки. Таким чином, з точки зору суб'єкта господарювання, ринкова влада передбачає отримання монопольних прибутків і збільшення його вартості. Однак, з точки зору суспільного добробуту, а відтак і економічної безпеки держави, наслідки ринкової влади набагато складніші, зокрема [5]:

– першочерговим ефектом високої ціни є трансферт від споживачів до підприємств: кожна додаткову умовну грошову одиницю зверх нормальної ціни споживач передає продавцю. Якщо регулюючі органи вважають пріоритетом добробут споживача, а не прибуток суб'єкта господарювання, то такий трансферт варто оцінювати негативно;

– також наслідком високої ціни є неефективність розподілу ресурсів. Так, наприклад, високі тарифи на авіаційні перевезення означають, що існують потенційні споживачі авіакомпаній, які утримуються від придбання квитків, хоча для суб'єкта господарювання витрати на їх перевезення відносно низькі. З суспільної точки зору, ефективніше було б перевезти більшість потенційних споживачів. Однак для останніх цінність польоту нижча від існуючої ціни, водночас ця цінність вища від витрат, які пов'язані з їх перевезенням. Втрати у результаті відсутності продаж за цінами, нижчими від існуючих, але вищими від витрат, вказують на неефективність розподілу ресурсів як наслідок ринкової влади.

Отже, можна стверджувати, що у суб'єктів господарювання з великою ринковою владою відсутні стимули для економічної ефективності. Крім того, у монополіста відсутні конкуренти: – „найбільші переваги монопольного становища – спокійне життя монополіста” [6].

Враховуючи негативні наслідки монополізації економіки, держава, захищаючи інтереси всього суспільства, намагається не допускати ринкової влади.

В економічній літературі державну політику у цій сфері розділяють на два напрями: регулювання і конкурентна політика. Регулювання має місце тоді, коли суб'єкт господарювання володіє ринковою, або близькою до неї владою і її дії (наприклад, встановлення ціни) опиняються під контролем регулюючого органу. Яскравим прикладом суб'єктів господарювання, які підлягають регулюванню з боку регулюючого органу є природні монополії. В Україні до природних монополій відносять енергопостачання; постачання нафти, газу та продуктів їх переробки трубопровідним транспортом; надання послуг користування залізничною інфраструктурою; зв'язку тощо. Відповідно до статті 4 Закону України „Про природні монополії” [7] регулювання діяльності суб'єктів природних монополій у зазначених сферах здійснюється національними комісіями регулювання природних монополій, які утворюються і функціонують відповідно до цього закону.

Що стосується конкурентної політики, то її сфера набагато ширша, ніж регулювання. Метою конкурентної політики є утримання суб'єктів господарювання від дій, які можуть викликати негативні для суспільства наслідки в цілому, і для окремих споживачів, зокрема, завдяки збільшенню ринкової влади. З метою створення і підтримання балансу конкурентних та монопольних сил на

конкурентному товарному ринку, необхідно проводити оцінку рівня ринкової влади.

Визначення рівня ринкової влади суб'єкта господарювання здійснюється за допомогою таких показників: коефіцієнт Бейна, коефіцієнт Лернера, коефіцієнт Тобіна, коефіцієнт Папандреу [8]. В основу розрахунку коефіцієнтів ринкової влади покладено показники витрат, цін, прибутку на капітал.

Коефіцієнт Бейна відображує норму економічного прибутку, а саме: скільки економічного прибутку припадає на одиницю інвестованого капіталу. Якщо норма прибутку на конкретному ринку перевищує нормальну (конкурентну) норму, то це означає: або цьому виду інвестування надається перевага, або ринок не є вільно конкурентним. Цей коефіцієнт розраховується за такою формулою:

$$KB = \frac{BP - NP}{BK},$$

де BP – бухгалтерський прибуток;

NP – нормативний прибуток;

BK – власний капітал підприємства.

За допомогою коефіцієнта Лернера (L) визначають ступінь конкурентності ринку та ринкової влади на ньому окремого суб'єкта господарювання:

$$L = \frac{P_m - MC}{P_m} = \frac{1}{E},$$

де P_m – монопольна ціна;

MC – граничні витрати;

E – цінова еластичність попиту.

Коефіцієнт Лернера набуває значення від 0 (на ринку досконалої конкуренції) до 1 (для чистої монополії з нульовими граничними витратами). Величина коефіцієнта Лернера є прямо пропорційна ринковій владі та обернено пропорційна конкуренції. Перевагою цього показника є те, що він безпосередньо відображає відхилення ціни від граничних витрат, пов'язаних із неефективним розміщенням ресурсів в умовах монополії.

Коефіцієнт Тобіна q є показником, що засвідчує наявність монопольної ренти у суб'єкта господарювання:

$$q = \frac{P}{C},$$

де P – ринкова вартість активів підприємства;

C – відновлювана вартість активів підприємства.

Якщо ринкова оцінка активів підприємства P перевищує відновлювану вартість активів підприємства C , тобто $q > 1$, то це означає, що підприємство одержало позитивний економічний прибуток або очікує на нього.

Коефіцієнт Папандреу PI відображує наявність товарів заміників на ринку та обмеженість потужності конкурентів, або можливості їх проникнення у галузь:

$$PI = I_j \frac{\partial Qd_i}{\partial P_j} \times \frac{P_j}{Qd_i},$$

де Qd_i – обсяг попиту на товар підприємства, що має ринкову владу;

P_j – ціна конкурентів;

I_j – коефіцієнт обмеженої потужності конкурентів (вимірюється як відношення потенційного збільшення випуску продукції до зростання попиту на товар конкурентів внаслідок зниження ціни ($0 \leq I_j \leq 1$)).

Коефіцієнт Папандреу, або коефіцієнт проникнення, дає змогу визначити відсоток, на який змінюється обсяг продажу суб'єкта господарювання за умов зміни ціни конкурента на один відсоток.

Альтернативним показником концентрації ринку є індекс Херфіндела-Хіршмана (Herfindale-Hirshman Index, HHI), який розраховується за формулою:

$$HHI = \sum_{i=1}^n t_i^2,$$

де t_i – частка ринку i -го підприємства.

Значення цього показника коливається від 0 (мінімальна концентрація) до 1 (максимальна концентрація). Інколи значення HHI перемножують на 10000 і, таким чином, воно коливається від 0 до 10000. Цей показник більшою мірою підходить до виміру концентрації ринку. Однак його складніше розраховувати: необхідно мати інформацію про ринкову частку всіх суб'єктів господарювання.

Крім регулювання і конкурентної політики, у деяких країнах проводиться політика відносно конкретних суб'єктів господарювання або їх груп. Таку політику називають галузевою. Мета галузевої політики суттєво відрізняється від регулювання і конкурентної політики. Якщо останні спрямовують свої зусилля на розвиток конкурентних відносин, то галузева політика орієнтована на зміцнення позицій на ринку конкретного суб'єкта господарювання чи галузі.

Необхідно зазначити, що більшість економістів вважають галузеву політику неефективною. На практиці, така політика має вигляд нібито уряд обрав переможця із великої кількості суб'єктів господарювання та галузей. Більше того, на їх думку, уряд не в змозі краще за ринок визначити які суб'єкти господарювання чи галузі є перспективними.

На нашу думку, в перехідних умовах, галузева політика повинна займати рівнозначне місце з регулюванням і конкурентною політикою. Це пояснюється тим, що у сучасних умовах будь-яка держава, реалізуючи свою економічну політику, впливає на діяльність суб'єктів господарювання, розподіл ресурсів, змінює умови функціонування ринку, його пропорції тощо, шляхом проведення саме галузевої політики. А конкурентна політика держави виступає тим механізмом, за допомогою якого досягається певна структура економіки.

В цілому, галузева політика має бути спрямована на здійснення державою

прогресивних змін у структурі національного господарства, на удосконалення міжгалузевих та внутрішньогалузевих пропорцій, на стимулювання розвитку галузей, які визначають науково-технічний прогрес, забезпечують конкурентоспроможність вітчизняної продукції та зростання рівня життя населення. Тобто, стратегічною метою галузевої політики виступає реалізація конкурентних переваг країни, підвищення ефективності і конкурентоспроможності національної економіки, вирішення проблем пов'язаних з провалами ринку, оптимізація поведінки економічних агентів, раціональна інтеграція у світове господарство тощо. Реалізація конкурентних переваг країни і забезпечення конкурентоспроможності національної економіки – це створення відповідних умов, за яких використання наявних специфічних ресурсів країни дає можливість виробляти товари і послуги, що відповідають вимогам якості та ціновим параметрам світового ринку, і отримати додатковий ефект завдяки нижчим витратам на одиницю продукції (вигідне географічне розташування, сприятливий клімат, багаті природні ресурси, кваліфікована робоча сила тощо) [9].

Сприяння розвитку прогресивних структурних процесів і зрушень у національній економіці передбачає також розвиток наукоємних галузей і виробництв, впровадження новітніх технологій (в першу чергу ресурсозберігаючих, біотехнологій, безвідходних екологічно чистих і т. д.), результатом чого буде підвищення макроекономічної ефективності, конкурентоспроможності національної економіки, краще задоволення потреб споживача.

Проблеми, пов'язані з провалами ринку, – це зловживання ринковою владою, зовнішні негативні ефекти, асиметрія інформації та необхідність виробництва суспільних товарів і благ. Вирішення цих питань – прерогатива держави. Проте державне регулювання супроводжується істотними проблемами: прийняття неадекватних рішень у силу відсутності необхідної інформації, непрофесійність державних службовців, лобіювання ними інтересів певних груп, часовий лаг тощо.

Найбільш небезпечним тут є поєднання ринкової влади з політичною та адміністративною централізацією. Нажаль, Україна є тією країною, де ринкова влада та монопольна поведінка багатьох підприємств безпосередньо пов'язана із діяльністю владних структур. Монополії володіють значними ресурсами, мають гарантовані ринки збуту, а відтак, і гарантовані монопольні доходи.

Варто зазначити, що недосконалість регулювання, конкурентної і галузевої політики призводить до спотворення мотивів ринкової поведінки, виключає їх з реальної конкуренції.

Так, прикладом спотворення ринкової поведінки в Україні є діяльність суб'єктів природних монополій. Вітчизняні природні монополії являють собою визначальний сектор, який міцно утвердився в національній економіці й нерідко зловживає ринковою владою на внутрішньому ринку. Існуючий механізм формування цін і тарифів дає змогу зазначеним суб'єктам господарювання завищувати розміри необхідних витрат і встановлювати самостійно монопольні ціни відповідно до діючих методів державного регулювання цін і тарифів і здебільшого на рівні, що забезпечує отримання надвисокого прибутку. Монополісти, як правило, не бажають знижувати витрати, оскільки мають можливість відшкодувати їх саме через завищені тарифи. У результаті частина витрат перекладається на підприємства немонополізованого

сектора економіки та населення. Більше того, в економічній площині необґрунтовано завищені тарифи на послуги природних монополій є суттєвим бар'єром до вступу нових підприємців на ринки, оскільки передбачає суттєве зменшення прибутковості підприємницької діяльності на ринку, у зв'язку з низькою платоспроможністю населення та його неможливістю мінімізувати споживання послуг суб'єктів природних монополій чи взагалі максимально відмовитися від нього [10].

Більшість європейських країн з метою забезпечення економічної безпеки та зниження рівня ринкової влади суб'єктів природних монополій на їх економіку, розробили низку регулятивних підходів. Основним тут виступає відокремлення конкурентних видів діяльності від природно монопольних [11]. Більше того, на сьогодні політика ЄС у сфері природних монополій направлена на лібералізацію природномонопольних ринків. Така політика зумовлює побудову ефективних конкурентних відносин не лише у сфері природних монополій, а й у всіх галузях економіки ЄС.

Отже, для забезпечення економічної безпеки і зниження рівня ринкової влади у сфері природних монополій на перший погляд достатньо двох напрямів державного втручання: регулювання та конкурентної політики. Однак це тільки на перший погляд, оскільки для зниження рівня ринкової влади суб'єктів природних монополій в Україні галузева політика теж відіграє провідну роль.

Існують галузі, де галузева політика займає першочергове місце. Для прикладу наведемо гірничо-металургійний комплекс України (ГМК). ГМК України відноситься до базових галузей вітчизняної промисловості. У цій галузі виробляється майже половина всієї промислової продукції та більше ніж половина всіх товарів, які експортуються у світі. За даними International Iron and Steel Institute (IISI) за обсягами виробництва сталі Україна посідає 7 місце у світі після таких країн, як Китай, Японія, США, Росія, Південна Корея і Німеччина [12]. Експортна орієнтація галузі щорічно приносить понад 40% валютних надходжень до бюджету країни (більше 80% продукції експортується) [13].

Основною конкурентною перевагою вітчизняного ГМК на світовому ринку є забезпеченість сировинною базою. При цьому, природні запаси країни дають змогу за рахунок власних ресурсів забезпечувати потреби вітчизняного ГМК в усіх видах стратегічної сировини, в першу чергу, у залізородних матеріалах (агломерат, концентрат, агломерат, окатиші) і коксу. Так, запаси залізної руди, що розміщені на території України становлять більше 5% світових запасів [14]. В цілому, в Україні нараховується понад 80 її родовищ, 30 з яких експлуатується.

Останнім часом основними рисами сучасної світової економіки на ринку гірничо-металургійної продукції є злиття, поглинання і концентрація виробництва провідних компаній світу. Так, на сьогодні трійка провідних світових виробників залізородної сировини (ЗРС) – Companhia Vale de Rio Doce, Rio Tinto і BHP – контролюють понад 70% світового ринку продукції, і за рахунок інтенсивного розширення виробництва їх частка продовжує збільшуватись.

Порівняно з ринками залізородної сировини ринки металопродукції на сьогодні є більш конкурентним. Так, частка трьох основних компаній у 2005 р. складала близько 14%, п'яти – 20%. На сьогодні, після процесу концентрації Arcelor-Mittal, за оцінками фахівців частка трьох компаній на ринку металопродукції не перевищує

16%, а п'яти – 21% [15]. При цьому концентрація галузі ГМК на світовому рівні носить транснаціональний характер. Об'єднання у 2006 р. активів компаній Mittal Steel і Arcelor стало безпрецедентною угодою у світовій чорній металургії як з точки зору величини трансакцій, так і з позицій глобального характеру її учасників.

Враховуючи те, що Україна належить до великих світових виробників і експортерів гірничо-металургійної продукції і має помітний вплив на кон'юнктуру світового ринку, вона зобов'язана якнайшвидше приєднатися до світових тенденцій. Це пов'язано, насамперед, з необхідністю підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств на світовому ринку гірничо-металургійної продукції. Тобто, розвиток процесів, які відбуваються на світових ринках гірничо-металургійного комплексу вимагають вжиття адекватних заходів щодо підвищення конкурентоспроможності підприємств гірничо-металургійного комплексу України з метою забезпечення ефективного рівня конкуренції та економічної безпеки держави. Водночас, існуючі тенденції розвитку вітчизняного ГМК переконливо свідчать, що якщо найближчим часом (1-2 роки) не відбудуться суттєві зміни у зазначеному напрямі, то Україна може втратити не лише національну конкурентоспроможність, а й увесь вітчизняний ГМК.

Існуючі проблеми (зношеність основних засобів, недостатність фінансових активів тощо), які постали останнім часом перед ГМК України потребують негайного вирішення. Звичайно, що це потребуватиме і певного проміжку часу і значних фінансових ресурсів. Цьому має також сприяти і активна галузева політика держави, яка має бути націлена на створення потужних, ефективних і конкурентоспроможних підприємств на конкурентному світовому ринку – вітчизняних економічних лідерів. В іншому випадку, затягування та невирішеність зазначених проблем призведе у майбутньому до зниження конкурентоспроможності вітчизняних підприємств, які на тлі світових процесів глобалізації вимушені будуть покинути перспективні зовнішні ринки, а з часом втратять і внутрішній ринок.

На основі проведеного дослідження можна стверджувати, що з одного боку, високий рівень ринкової влади на будь-якому ринку, призводить до негативних наслідків: можливість монополіста впливати на умови обороту товару на ринку; не допускати, усувати, обмежувати конкуренцію; обмежувати конкурентоспроможність інших суб'єктів господарювання тощо, що об'єктивно знижує рівень економічної безпеки. З іншого боку, суттєва концентрація капіталу на світових ринках та низький ринковий потенціал вітчизняних підприємств теж знижують рівень економічної безпеки держави.

У зв'язку з цим, з метою забезпечення економічної безпеки, держава зобов'язана розробити: ефективну систему державного регулювання, об'єктивні та дієві механізми формування і функціонування ринкових структур (конкурентну політику), ефективну галузеву політику. При цьому, усі складові мають бути тісно взаємопов'язані між собою і доповнювати одне одного. Це пояснюється тим, що в трансформаційних умовах, регулювання, конкурентна і галузева політики мають загальну мету – забезпечення стійкого економічного зростання і підвищення добробуту населення – підвищення рівня економічної безпеки держави. Відмінність між ними полягає лише у засобах, які використовуються для прискорення темпів і підвищення стійкості економічного розвитку.

Література

1. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т. / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця, акад. НАН України В. П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б. Є. Кваснюка. – К.: Фенікс, 2007. Т. 3: Конкурентоспроможність української економіки / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця, акад. НАН України В. П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б. Є. Кваснюка. – К.: Фенікс, 2007. – С. 510.
2. Конкурентоспроможність національної економіки / За ред. д-ра екон. наук Б. Є. Кваснюка. – К.: Фенікс, 2005. – С. 436.
3. Методика визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку: Розпорядження Антимонопольного комітету України від 5 берез. 2002 р. № 49-р // <http://www.amc.gov.ua>
4. Антимонопольна діяльність: Підручник / В. Д. Лагутін, Л. С. Головка, Ю. І. Крегул та ін.; За ред. проф. В. Д. Лагутіна. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 144.
5. Кабраль Луис М. Б. Организация отраслевых рынков: вводный курс / Пер. с англ. А. Д. Шведа. – Мн.: Новое знание, 2003. – С. 22.
6. Hicks, Jon. „Annual Survey of Economic Theory: The Theory of Monopoly”, *Econometrica* 3 (1935): 1-20.
7. Про природні монополії: Закон України від 20 квітня 2000 р. № 1682-III// portal.rada.gov.ua/
8. Антимонопольна діяльність: Підручник / В. Д. Лагутін, Л. С. Головка, Ю. І. Крегул та ін.; За ред. проф. В. Д. Лагутіна. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 146.
9. Антимонопольна діяльність: Підручник / В. Д. Лагутін, Л. С. Головка, Ю. І. Крегул та ін.; За ред. проф. В. Д. Лагутіна. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 438.
10. Венгер В. В. Державне регулювання природних монополій в Україні: напрями вдосконалення // Економіка і прогнозування. – 2006. – № 3. – С. 68–69.
11. Венгер В. В. Регулювання діяльності природних монополій: теорія і практика. – К.: Ін-т екон. та прогнозув., 2007. – С. 138, 187.
12. Major steel-producing countries 1999 and 2005. – IISI // www.worldsteel.org.
13. Галузеві ринки України: оцінка стану та перспективи розвитку / За ред. д-ра екон. наук, проф. В. О. Точиліна. – К.: Ін-т екон. прогнозув. – 2004. – С. 50.
14. Розвиток сектора чорної металургії в Україні / В надзаг.: Світовий банк. – К.: «Міленіум». – 2004. – С. 29.
15. Сирик А. Слияния под вопросом // Металл. – 2006. – № 8. – С. 8.

Редакція отримала матеріал 21 травня 2008 р.